

ÖZGÜRLÜK VE HAK KAVRAMLARININ ÇATIŞAN DOĞASI: ÖZGÜRLÜK HAKKI VE HAK ÖZGÜRLÜĞÜ GÖRÜŞLERİ

*The Conflicting Nature of the Concepts of Freedom and Rights:
Opinions of the Right of Freedom and the Freedom of Right*

Murat ATAN*

Emre EKİNCİ**

İlker KARAKOYUNLU***

Özet

Hukuk felsefesinde tartışılan kavramların başında özgürlük ve hak kavramları gelmektedir. En genel anlamıyla; özgürlük, bireyin, eylemleri yapması veya yapmaması hakkındaki kudreti, hak ise bir eylemin yapılmasının veya yapılmamasının toplumsal bir mutabakat sonucu kabul gördüğü ve çoğunlukla biçimsel olarak yasal bir dayanağının olduğunu ifade etmektedir. Bu iki kavramın birbirleriyle ilişkisi, akademik bir çalışmaya konu edildiğinde ve bu itibarla hukuk felsefesi tarihinde etkili olmuş isimlerin çalışmalarından faydalandığında ise temel bir durumla karşılaşmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan bu durum, özgürlük ve hak kavramlarının hukuk felsefesi tarihinde çatışma zemininde gelişen bir ilişki çerçevesinde ele alınıyor oluşudur. Başka bir ifade ile hukuk felsefesi tarihi, özgürlük ve hak kavramlarını birbiriyle çatışan anlamlar çerçevesinde ele alan ve özgürlük hakkı ve hak özgürlüğü olmak üzere iki temel kavram üzerinden bu tartışmayı yürüten bir tartışma alanına sahiptir. Özgürlük hakkı, özgürlüğü esas alarak herhangi bir konuda hak sahibi olmanın o konuda özgür olmamak anlamına geldiği varsayımıyla; sahip olunan tek hakkın özgürlük hakkı olduğunu savunmaktadır. Hak özgürlüğü ise, hakkı esas alarak herhangi bir konuda özgür olmanın o konuda hak sahibi olmamak anlamını taşıdığı varsayımıyla özgürlüğün hak sahibi olmak suretiyle gerçekleştiğini ve özgürlüğün hak sahibi olmak özgürlüğü olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışma, işte bu savı ispat etmek için ilk olarak özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasına dair bir kavramsal çerçeve çizecektir. Ardından ise özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasını konu alan hukuk felsefesi görüşlerinden faydalanarak özgürlük hakkı ve hak özgürlüğü kavramlarının ifade ettiği

➤ *Bu makale Etik Kurul İznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee Permission.*

➤ *Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 08.02.2022*

➤ *Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 22.03.2023*

* Dr., Hâkim, Adalet Bakanlığı Yüksek Müşaviri, muratatan09@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8985-6638>

** Dr., ekinci.emre.ee@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9688-3463>

*** Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, Emniyet Müdürü, ilker.karakoyunlu@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8656-1989>

anlamaları görünür kılmaya çalışacaktır. Böylelikle 21. yüzyıl dünyasının hangi görüşe daha yakın olduğu hakkında bir çözümleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özgürlük, Hak, Özgürlük hakkı, Hak özgürlüğü, Hukuk felsefesi tarihi, Özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğası.

Abstract

The concepts of freedom and rights come first among the concepts discussed in the philosophy of law. In the most general sense; freedom refers to the power of the individual to do or not to do the actions, while the right refers to the fact that doing or not doing an action is accepted as a result of a social consensus and has a legal basis, mostly formally. When the relationship between these two concepts is the subject of an academic study and in this respect, when the studies of the names who have been influential in the history of legal philosophy are utilized, a basic situation is encountered. This situation, which is the subject of this study, is that the concepts of freedom and rights are handled within the framework of a relationship that developed on the ground of conflict in the history of legal philosophy. In other words, the history of legal philosophy has a discussion area that deals with the concepts of freedom and rights within the framework of conflicting meanings and carries out this discussion over two basic concepts, the right of freedom and the freedom of right. The right of freedom is based on freedom; on the assumption that having a right in any matter means not being free in that matter; argues that the only right one has is the right to freedom. The Freedom of right is based on right; on the assumption that being free in any matter means not having a right in that matter; states that freedom is realized by having a right and freedom is the freedom to have a right. In order to prove this argument, this study will first draw a conceptual framework on the conflicting nature of the concepts of freedom and rights. Then, it will try to make visible the meanings of the concepts of right to freedom and freedom of right by making use of legal philosophy views on the conflicting nature of the concepts of freedom and right. Thus, an analysis will be made about which view the 21st century world is closer to.

Key Words: Freedom, Right, Right of freedom, Freedom of right, History of legal philosophy, Conflicting nature of the concepts of freedom and right.

GİRİŞ

Özgürlük, en temel anlamıyla; “*bir şeyi yapma veya yapmama, belli bir şekilde davranıp davranmama*” yani “*serbest hareket etme gücüdür*”.¹ Bu bakımdan özgür olma durumu, “*bir insanın bir başkasının ya da başkalarının iradesiyle zorlamaya tabi olmadığı durum*” olarak tanımlanabilir.² İrade, seçim veya tercih gibi temel kavramlar etrafında ele alınan özgürlük kavramı, referans noktasını “*insan filinin varlığından*” almaktadır.³ Dolayısıyla özgürlük kavramı hakkında yapılan tartışmalar, “*insanlıkla birlikte başlamak*” bakımından insanlık tarihi kadar eskidir.⁴ İnsanların kendi kararlarını hiçbir dış etkiye maruz kalmadan verebildiği durum, özgürlük durumudur.

¹ Kemal Gözler, İnsan Hakları Hukuku (2. Baskı, Ekin 2018) 69.

² Friedrich Hayek, The Constitution of Liberty (Phoenix Baskı, University of Chicago 1978) 11.

³ Gözler (n 1) 73.

⁴ Yavuz Adugit, “Özgürlüğün Kısa Tarihi”, (2013) C.- S: 16 FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi 63, 64.

Buna karşılık hak kavramı en temel anlamıyla; “kişilere irade kudreti tanınmak suretiyle hukuk düzeni tarafından korunan menfaati” ifade etmektedir. Yani özgürlüğün kişiyi özne olarak belirlemesinin aksine; hak, kişinin “menfaatini”, diğer kişilerin “menfaatinden korumak” bakımından “hukuk düzenini” özne olarak belirlemektedir.⁵

Bu noktada hukuk düzenini kim belirlemektedir ve hakkın öznesi kimdir soruları karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunun cevabına ulaşmak için etimolojik bir bakış açısı edinmek yardımcı olabilecektir. Çünkü hukuk kelimesi, etimolojik kökeni itibariyle hak kelimesinin çoğuludur ve haklar anlamına gelmektedir.⁶ Benzer bağ, diğer dillerde de söz konusudur. Latince “*ius*”, Fransızca “*droit*”, İtalyanca “*diritto*”, Almanca “*recht*” kelimeleri, hem hukuk, hem de hak anlamına gelmektedir.⁷ Öyleyse 21. yüzyıldaki karşılığı bakımından hakkın, anayasa, yasa, uluslararası sözleşme, kararname, yönetmelik veya tüzük şeklinde karşılık bulması yani yazılı haklar bütününe ifade edecek şekilde din, ahlak, örf-adet gibi yazısız hukuk kurallarından farklı bir kategoride ele alınması söz konusu olsa da yazılı veya yazısız gibi bir kategori yapılmadığında hukukun, anayasa, yasa, uluslararası sözleşme, kararname, yönetmelik, tüzük din, ahlak, örf-adet kurallarının tümünü kapsadığını söylemek yerinde olacaktır. Dolayısıyla hak kavramı hakkında yapılan tartışmalar, hakkın hiçbir türünü dışarıda bırakmayacak şekilde insanlar arası ilişkileri düzenlemeyi konu alması bakımından toplumsal bir referans noktasına sahiptir. Diğer bir ifade ile hakları/hukuku, “toplumun gücünün toplumsal kontrolü sağlamak amacıyla sistematik olarak uygulanması” anlamına gelecek şekilde tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu bakımdan ise hukuk düzeninin ve dolayısıyla hakkın öznesinin, toplum olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.⁸

Bir başka ifadeyle özgürlük ve hak arasındaki ilişkiyi konu alan bir tartışmanın aynı zamanda birey ve toplum ilişkisine dair bir tartışma olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu çalışma özgürlük ve hak arasındaki ilişkiyi tartışma konusu olarak belirlerken odak noktası olarak bu ilişkiyi belirlemektedir. Şu hususu belirtmekte fayda bulunmaktadır:

Bu çalışmanın konusu, özgürlüğe veya hakka konu olan şeylerin ne olduğu veya neler olması gerektiğini tartışmak değildir. Bu bakımdan örneğin; “*kamu hukuku*” ve “*özel hukuk*” arasında yapılan “*ayrımı*”, “*hukuk anlamı, kamu hukukunda olduğu kadar özel hukukta da bir hukuk anlamı*” olduğu için

⁵ Kemal Gözler, İngilizce Karşılıklarıyla Hukukun Temel Kavramları (13. Baskı Ekin 2015) 154.

⁶ Türk Dil Kurumu, “Hukuk” <<https://sozluk.gov.tr/?kelime=hukuk%20s%C3%B6z%C3%BC%4%9F%C3%BC>> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

⁷ Türk Hukuk Lûgati, Türk Hukuk Kurumu (3. Baskı, Başbakanlık 1991) 110.

⁸ Alfred Radcliffe-Brown, “Primitive Law” in Edwin R. A. Seligman, Alvin Johnson, et al. (eds), Encyclopedia of the Social Sciences (Macmillan 1993) 202.

dikkate almamaktadır.⁹ Ele alınan hak, kamu hukukunun dalları olan anayasa hukuku, idare hukuku, vergi hukuku veya ceza hukuku gibi alanlara dâhil olabileceği gibi özel hukukun dallarından olan medenî hukuk, kişiler hukuku, miras hukuku veya eşya hukuku gibi alanlara da dâhil olabilir. Örneklerin çoğaltılması mümkündür.

Benzer şekilde “karşı tarafa, hak sahibi olan kişiye müdahale etmemek dışında bir görev düşürmeyen” negatif hak ve “karşı tarafa daha aktif bir sorumluluk yükleyen” pozitif hak ayrımı için de aynı yaklaşımın geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; “yaşama hakkının” karşı tarafa yalnızca “öldürmeme” gibi negatif bir “sorumluluk” mu yoksa “açlıktan ölmesini” önlemeye yönelik pozitif bir “sorumluluk” yüklediği, bu çalışmanın üzerinde duracağı bir husus değildir. İster negatif ister ise pozitif olsun bu çalışmanın nezdinde, örneğin; yaşama hakkı, yalnızca bir hak olması ve hak ve özgürlük arasındaki ilişkiye katkı sunması bakımından çalışmaya dâhil edilebilecektir.¹⁰

Yine “bir ilişkiye dayanmayan, yani bir ilişkiden değil varlığın kendisinden doğan mutlak hak” ve “kişiler arasındaki ilişkilerden doğan nisbî hak”¹¹ veya “kişinin eşyalar üzerindeki hâkimiyeti hakkında olan aynı hak”¹² ve “kişinin toplum içindeki saygınlığını ve kişiliğini serbestçe geliştirmesini temin eden öğeler hakkında olan kişilik hakkı”¹³ ayrımları için de aynı tutum geçerlidir. Keza bir özgürlük, ister “her türlü zorlamanın bizatihi kötü olduğunu” savunan ve “yapmamaya” odaklanan “negatif özgürlük” isterse aksine “bireyin kendisine” odaklanmak bakımından “yapmaya” kasıt içeren “pozitif özgürlük” olsun, hangi özgürlük kapsamına girdiği/girmesi gerektiği gibi bir tartışmaya girmeksizin bu çalışmaya konu edilecektir.¹⁴

Bir özgürlüğün veya hakkın bu sayılan sınıflandırmaların hangisinin içinde olduğu/olması gerektiği tartışmaları çalışmanın kapsamı dışında bırakılmaktadır. Kısacası herhangi bir özgürlük ve hak kategorisinin içeriği veya niteliği bu tartışmanın tartışma alanına girmemektedir.

Durkheim, Weber, Locke, Spencer, Mill, Stirner, Bakunin, Hobbes, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel ve Burke gibi isimler başta olmak üzere bir-

⁹ Léon Duguit, Kamu Hukuku Dersleri (1. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1954) 16.

¹⁰ Barış Parkan, “Negatif Haklar, Pozitif Haklar ve Mülkiyet Hakkı Üzerine” (2006) C:- S: 44 Felsefe Dünyası 159, 160.

¹¹ Ahmet Battal, “Mülkiyet, Hürriyet, Şahsiyet ve Bunların Mutlak’a Nisbeti” (2018) C: 7 S: 27 Muhafazakâr Düşünce Dergisi 111, 111.

¹² Jale Akipek, Türk Eşya Hukuku (Ayni Haklar) - Mülkiyet (2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1973).

¹³ Fikret İlkiz ve Barış Günaydın, “Kişilik Hakları - Medyada Etik ve Yargı Kararları” (2006) C:- S: 2 Küresel İletişim Dergisi 1, 2.

¹⁴ Isaiah Berlin, “İki Özgürlük Kavramı” (2007) C:- S: 46 Liberal Düşünce Dergisi 59, 67-69.

çok ismin görüşünden faydalanılarak özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasına dair bir analiz yapılması amaçlanmaktadır. Bu bakımdan öncelikle özgürlüğün ve hak kavramlarının çatışan doğalara sahip olmaları savının ne anlama geldiğini açıklamak adına birey ve toplum ilişkisine dair kavramsal bir çerçeve sunulacaktır. Ardından ise özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasına ilişkin olarak ileri sürülen görüşler iki temel bölüm altında ele alınacaktır. Bu görüşler, bir toplumsallık eleştirisi olarak özgürlük kavramını öncül olarak belirleyen özgürlük hakkı ve bireysellik eleştirisi olarak hak kavramını öncül olarak belirleyen hak özgürlüğü kavramları etrafında şekillenen görüşlerdir. Diğer bir ifade ile hukuk felsefi tarihi, özgürlük ve hak arasındaki ilişkiyi ele alan düşünürlerin çalışmaları bakımından incelenirse iki temel görüş olduğu fark edilmektedir. Bu iki temel görüş, özgürlük hakkı ve hak özgürlüğü kavramları odağında özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasına dair oluşturulmuş görüşlerdir.

Sonuç olarak ise 21. yüzyıl dünyasının hangi görüşe yakınlaşmak bakımından bir tavır takındığına dair bir analiz yapılacak ve böylelikle özgürlük ve hak kavramları arasındaki ilişkiyi konu alan tartışmalara bir katkı sağlamak umulacaktır.

I. ÖZGÜRLÜK VE HAKKIN ÇATIŞAN DOĞASI

Özgürlük ve hakkın çatışan bir ilişki içinde olduğu savını görünür kılmak için kronolojik bir bakış açısı edinmek faydalı olabilecektir. Hukukun ortaya çıkışı incelendiğinde, bireyin hiçbir kıstas kabul etmeden istediğini yapması/yapmaması anlamına gelen özgürlük durumunun karşısında kendisini var ettiğiyle karşılaşılmaktadır. Özgür olmak birey olmakla birlikte var olurken hak sahibi olmak toplumla birlikte mümkün olabilmektedir. Diğer bir ifade ile özgürlük ve hak olgularının arasındaki ilişkinin doğuşunun, insanların “toplayıcılıktan tarıma” geçmeye başladığı “yeni taş çağına” yani “neolitik devrimin”¹⁵ gerçekleştiği “10.000 ile 5000 yıl öncesine” temellendirilmesi mümkündür. Çünkü antropolojik incelemeler sonucunda elde edilen veriler göstermektedir ki ancak bu tarihsel dönüm noktasından sonra insanlar, bir arada yaşamaya yani toplum olmaya dair ilişkilerde bulunmuşlardır.¹⁶

“Özgürlük, toplumdan izole yaşayan tek kişi için dahi söz konusu” olurken “hakkın ise ancak birden fazla kişinin birlikte yaşaması durumunda söz konusu olduğu” görüşü, J. Dabin’in “Robinson Parabolü” olarak adlandırdığı örnekleme üzerinden ifade edilebilir. Bu örnekleme göre bir adada tek başına yaşayan Robinson Crusoe’nun “ada üzerinde seyahat beslenme, düşünme, konuşma,

¹⁵ Gordon Childe, Kendini Yaratan İnsan, (6. Baskı, Varlık 2001) 33.

¹⁶ Jacob Weisdorf, “From Foraging To Farming: Explaining The Neolithic Revolution” (2005) C:19 S: 4 Journal of Economic Surveys 561, 561.

şarkı söyleme, sanat yapma, ağaçları kesme, ateş yakma, balık yakalama, külübe inşa etme ve hatta mülk edinme gibi” pek çok özgürlüğü olduğu bir durum söz konusudur. Robinson Crusoe tüm bu özgürlükleri, “tek başına” yani “bir başka kişiye veya devlete ihtiyaç” duymadan kullanmaktadır. “Cuma adaya gelinceye kadar, Crusoe için hak kavramının bir anlamı yoktur”. “Crusoe için hak değil, sadece özgürlük vardır”. Diğer bir ifade ile Cuma adaya gelince, “hak kavramı devreye girmektedir”. Bunun anlamı ise Cuma’nın yani ikinci bir kişinin varlığı ile birlikte “Crusoe’nun, özgürlüklerini eskisi gibi serbestçe kullanamamasıdır”. Cuma’nın varlığı ile oluşan yeni ve toplumsal durumda, “hakların” varlığı “özgürlüklerin” sınırlanması anlamına gelmektedir.¹⁷

Toplumsallaşmanın ilk örnekleri olan “*ilkel toplumlarda*”, “*ata kültürleri, totem ayinleri, fetişizm ve büyücülüğü*” kapsayacak şekilde; din, ahlak ve örf-adet gibi yazısız hakları kapsayan hukuk düzenine sahip olduğu görülmektedir.¹⁸ Toplumsal hayatın varlığı itibariyle; “*tutku patlaması, bazen belirli bir tabunun ihlali, bazen kişi veya mülkiyete saldırı (cinayet, hırsızlık), bazen gelenek tarafından onaylanmayan, şefin veya bazı ileri gelenlerin ayrıcalıklarıyla çelişen çok yüksek hırslara veya servete düşkünlük*” gibi eylemler, “*hukukun*” kapsamına alınmıştır.¹⁹ Bunun anlamı, örneğin; hırsızlık eyleminin özgürlük kapsamından çıkmasıdır. Toplum, birey adına yapma veya yapmamaya dair hükümler koymakta “*yetki*” kazanmaktadır.²⁰

Öte yandan özgürlük ve hak arasındaki kırılmanın yaşandığı, asıl tarihsel gelişme, “*yazının icadıdır*”. “*İlkel toplumların*” hukuk düzenleri oluşturan tüm “*yasa ve inanç beyanları*”, “*yasa koyucular ve rahipler*” kadar yaşarken ve bu bakımdan hukuk düzenin ömrü ve etkisi yasa koyucular ve rahiplerin ömrü ve yetkisiyle sınırlıyken; “*yazının icadı*”, bu sınırları ortadan kaldırmıştır. Yazının icadı ile hukuk düzenininin, yasa koyuculardan daha uzun süre yaşayan “*ölümsüz bir mevcudiyet haline gelmesi*” yani hukukun bilinen manasıyla “*düzen*” kazanması söz konusu olmuştur.²¹

Somut veriler üzerinden ifade edilmesi gerekir ve “*okuma-yazma sonrası toplumlar*” ele alınırsa; özgürlük ve hak olguları arasındaki ilişkiye dair gelişmelerin, “*ilk karmaşık toplumların*” doğuş yeri olan Mezopotamya’da yaşan-

¹⁷ Gözler (n 1) 70.

¹⁸ Edward Evans-Pritchard, “Religion in Primitive Society” (1953) C: 34 S: 398 Blackfriars 211, 211.

¹⁹ Bronisław Malinowski, Crime and Custom in Savage Society (1. Baskı, Humanities Press 1951) 99.

²⁰ Bilge Umar, Hukuk Başlangıcı (1. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi 1997) 147.

²¹ Andrew Madden, Jared Bryson ve Joe Palimi, “Information Behavior in Pre-Literate Societies” in Amanda Spink ve Charles Cole (eds), New Directions in Human Information Behavior, (Springer 2006) 46.

dığı söylenebilir. Bilinen ilk yazılı hukuk bulguları, yazıyı bulan ve böylelikle hukuk düzeninin varlığına dair ilk kanıtları sunan, Sümerliler tarafından oluşturulmuş M.Ö. 1792–1750 tarihli “*Hammurabi Yasalarıdır*”.²²

Bu nedenle özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasını Hammurabi Yasaları üzerinden incelemek yerinde olabilecektir. Örneğin; 195-214. Yasalar içerisinde, “*saldırı ve darp özgürlüğüne*” karşı çıkılmakta ve 196. Yasada görüleceği üzere; “*bir özgür başka bir özgür insanın gözünü kör etmişse, onun gözü de kör olacaktır*” ifadesi ile “*saldırı ve darba*” maruz kalana “*kıyas hakkı*” verilmektedir. Başka bir ifade ile bu yasa üzerinden okunduğunda “*özgür insanın*”, “*bir başka özgür insanın*” gözünü kör etmede özgür olmadığı, “*kör etme*” eylemi sonrasında “*kıyas*” yaptırımıyla karşılaşmasına sebep verecek şekilde saldırıya uğrayana “*kör etme hakkının*” verilmesiyle ifade edilmiştir.²³

O halde özgürlük ve hak arasındaki ilişkide sorgulanması gereken asıl mesele, bir şeyin hem özgürlüğün hem de hakkın konusu olup olamayacağı ile ilgilidir. Örneğin; en belirgin konulardan biri olan yaşam hakkı üzerinden sav ayrıntılanacak olunursa özgürlük ve hak arasındaki çatışma şu şekilde ortaya konulabilir: yaşam hakkının varlığı, toplumu oluşturan tüm bireylerin yaşaması gerektiğini esas alan toplumsal bir mutabakatın varlığını göstermektedir. Bir hakkın varlığının en bariz göstergesi ise bireyin bu hakkı ortadan kaldıracak bir tutum takındığında (birini öldürdüğünde) toplumsal bir “*zor*” ile yani suç-ceza ilişkisiyle karşılaşmasıdır. “*Suç, devlet tarafından kovuşturulabilecek ve yasal olarak cezalandırılacak bir eylem*”²⁴; ceza ise bu eylemin “*yerine getirilmesi*”, “*sona erdirilmesi veya ihmal edilmesini*” sağlamak üzere oluşturulmuş bir “*uyarandır*”.²⁵ Diğer bir ifade ile hukuk kuralları, belirli eylemlerin “*yerine getirilmesi*”, “*sona erdirilmesi veya ihmal edilmesini*” sağlamak üzere tanımladıkları “*cezalar*” yoluyla aksi yönde yapılacak eylemleri, “*suç*” olarak belirleyen toplumsal “*uyarılarıdır*”. Böylece toplum, “*mağdurla dayanışarak*” bireyin her istediğini yapmamasını veya istemediği şeyleri yapmasını sağlayacak koşulları oluşturmakta ve özgürlüğü kısıtlamayı amaçlanmaktadır.²⁶

Suç, hak tanımına uymama durumudur ve bu bakımdan neticesi ister “*caydırıcı*”²⁷ veya “*insancillaştırma/terapi*” ister ise “*vahşet*” içersin eninde so-

²² Adam Hart-Davis (eds), *History: The Definitive Visual Guide* (DK Publishing 2012) 54-55.

²³ Kathryn Slanski, “The Law of Hammurabi And Its Audience” (2012) C:- S:24 Yale JL & Human 97, 104-105.

²⁴ Raymond Michalowski, “What is Crime?” (2016) C: 24 S: 2 Critical Criminology 181, 184.

²⁵ Richard Solomon, “Punishment” (1964) C: 19 S: 4 American Psychologist 239, 239.

²⁶ George Fletcher, “What is Punishment Imposed For?. J. Contemp” (1994) C:-, S: 5 Legal Issues 101, 110.

²⁷ John Mabbott, “Punishment” (1939) C: 48 S: 190 Mind 152, 152.

nunda toplum tarafından belirlenen bir “ceza” içermektedir.²⁸ Durkheim’in deyişiyle ifade edilecek olunursa “*özgürlük, etraflıca düşünmek ya da alternatifler arasından seçim yapmaktır*”.²⁹ Oysa hukuk kurallarının varlığı durumunda birey, “*herhangi bir şekilde direnmeye çalıştığı anda zor*” yani suç-ceza ilişkisi ile karşılaşacağını düşünmesi bakımından yapma/yapmama eylemine yönlendirilmektedir.³⁰ Bu bakımdan “*özgürlük, zorlamanın yokluğunu gerektirdiği ve zorlama, özgürlüğün yokluğunu içerdiği*” için hakkın ve dolayısıyla “zor”un varlığı durumunda, bireyin seçim, tercih veya irade gibi niteliklerinin ve dolayısıyla özgürlüğünün kısıtlanmasından bahsetmek yerinde olacaktır.³¹

Özgür olma ve hak sahibi olma arasındaki karşıtlığın, hukuk düzeninin felsefi temelleriyle alakalı olduğu ileri sürülebilir. Diğer bir deyişle, hukuk düzeninin varlık sebebi, özgürlük ve hak arasında toplumu ayakta tutmaya yarayacak bir denge kurmaktır. Çünkü herhangi bir konunun hak sahibi olmanın kapsamına girmesinin, malum konuyu özgürlük kapsamından ya da yine herhangi bir konunun özgürlük kapsamına girmesinin malum konuyu hak kapsamından çıkarması söz konusudur. İki durumda da özgürlük ve hakkın aynı anda ve bir arada çatışmasız olarak var olmalarının mümkün olduğu bir durum söz konusu değildir. Doğaları gereği haklar, özgürlükleri; özgürlükler ise hakları sınırlamak üzere kapsamlarını genişletmektedir.

Diğer bir ifade ile özgürlük ve hak arasında olduğu ileri sürülen çatışmadan kasıt, tam olarak budur. Yapma veya yapmamaya dair kararı, birey mi toplum mu vermelidir? Neticede bu çalışmanın, özgürlük ve hakkın çatışan doğası kavramıyla vurgulamak istediği, özgürlüğün ve hakkın birbiri ile aynı anda artan veya azalan formda bulunamayacağı; bir şeyin hakkın konusu olmadığı oranda özgürlüğün, özgürlüğün konusu olmadığı oranda ise hakkın konusu olduğudur.

Bu bakımdan çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümleri, hukuk felsefesi tarihinde özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğasını konu alan iki “*düşünsel örneği/ideal tipi*” ifade eden *özgürlük hakkı ve hak özgürlüğü* kavramları üzerinden ele alınacaktır. Başka bir ifade ile gerçek hayat, özgürlük ve hak ilişkisinin “*ortalama ya da yaklaşık bir biçimini*” sunarken; bu çalışma, özgürlüğün ve hakkın çatışan doğasını görünür kılmak bakımından hukuk felsefesi tarihinde kullanılan iki kavram üzerinden iki “*düşünsel örneğin/ideal tipin*” analizini içerecektir.³²

²⁸ Jackson Toby, “Is Punishment Necessary” (1964) C:- S: 55 J. Crim. L. Criminology & Police Sci. 332, 332.

²⁹ Emile Durkheim, Felsefe Dersleri (1. Baskı, Pinhan 2018) 180.

³⁰ Emile Durkheim, Sosyolojik Yöntemin Kuralları (1. Baskı, Doğu Batı 2016) 32.

³¹ Samuel Cook, “Coercion and Social Change” in Roland J. Pennock ve John W. Chapman (eds), Coercion, (Routledge 2017) 126., Craig L. Carr, “Coercion and Freedom” (1988) C: 25 S: 1 American Philosophical Quarterly 59.

³² Max Weber, Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (2. Baskı, Cem 2014) 21.

İkinci bölümde, özgürlüğün *ideal tipini* sunmak bakımından; hakkın özgürlüğü ortadan kaldırdığı varsayımı ile hakkın yalnızca özgürlük hakkı olması gerektiğini ifade eden "*ideal tipe*" dair bir analiz yapılacaktır. Benzer şekilde üçüncü bölümde ise ikinci bölümdeki savın aksi yönde hareket eden düşünceler ele alınacak ve hak sahibi olma durumunun "*ideal tipi*" analiz edilecektir. Üçüncü bölümde ele alınacak düşüncelerin temellendiği *hak özgürlüğü* kavramı, özgürlüğün hakkı engellediği varsayımı ile özgürlüğün yalnızca *hak özgürlüğü* olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Özetle; özgürlük ve hak kavramlarını çatışan bir ilişkide ele alan hukuk felsefi tartışmalarından yararlanılarak özgürlük ve hak kavramlarının ilişkisini konu olan iki temel görüş ele alınacaktır. Böylece sonuç bölümde, 21. Yüzyıl dünyasında özgür olmak ve hak sahibi olmak ilişkisinin bu ideal tiplerden "*ayırılma derecesi*" tartışma konusu edilecek yani çağdaş hukuk anlayışının hangi ideal tipe yaklaşıldığına dair bir çözümleme yapılacaktır.³³

II. ÖZGÜRLÜK HAKKI

Birey/individual denilen fenomen, esas itibariyle biyolojik bir kavram olan insan/human kavramından öte; iradeye, tercihe, seçim yapma kabiliyetinin varlığına yani özgürlüğe işaret etmektedir. Başka bir ifade ile insan/human, "*canlıları*" biyolojik özellikleri bakımından "*adlandırmayı*" konu edinen "*binomiyal taksonominin*" ifade ettiği anlamında, "*kendini bilmek*"³⁴ anlamına gelen "*sapiens*" kelimesinden türetilmiş "*bilen adam/bilge adam/homo saphienedir*".³⁵ Bu bakımdan ise birey, insan olmanın/bilmenin yanında bildiklerinin arasından tercih yapan yani "*homo saphienin*" bir alt türü olacak şekilde "*seçen adam/homo elector*"³⁶ veya daha doğru bir ifade ile "*bireyci adam/ homo individuator*"a denk düşer şekilde okunabilir.³⁷

Bu ayırma yapılan vurgunun anlamı, insan kavramı, hiçbir ayırım gözetmeksizin bireyleri, biyolojik temelde eşitleyen; "*birey/individual*" kavramının, insanı, "*özellekle ayrı olarak ve bir grubun parçası olarak görülmeden... özel bir özelliği bakımından*"³⁸ ele almasıdır. Birey kavramı, insanın "*bir gruptaki diğer*

³³ Joseph Lopreato ve Letitia Alston, "Ideal Types and the Idealization Strategy" (1970) C: 35 S: 1 American Sociological Review 88, 88.

³⁴ Louie Psihoyos, Hunting Dinosaurs (1. Baskı Random House 1994) 27.

³⁵ Earle Spamer, "Know Thyself: Responsible Science and The Lectotype of Homo Sapiens Linnaeus, 1758" (1999) C:- S: 149 Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia 109, 112.

³⁶ Léopold Szondi, "The Way to Manhood" (1996) C: 96 S: 2 Thalassa 39, 57.

³⁷ Gary Reker ve Kerry Chamberlain, (eds), Exploring Existential Meaning: Optimizing Human Development Across The Life Span (Sage Publications 1999) 189.

³⁸ Cambridge University, "Individual" <<https://dictionary.cambridge.org/tr/s/%C3%B6zl%C3%BCK/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/individual?q=individual>> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

insanlardan ayrı olarak var olan ve düşünen” yani “özgür” tarafına vurgu yapmaktadır.³⁹ Yani tüm insanlar, potansiyel olarak özgürken veya Sartre’nin ifade ettiği şekilde; “özgürlüğün içine fırlatılmışken”; birey, özgür olan insana denk düşmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla özgür olmaması bağlamında her insanın, birey olmadığı ya da birey olmasının engellendiğini dile getiren kavramsal bir ayrım söz konusudur. Bu kavramsal çerçevede ele alındığında özgürlük kavramının düştüğü düşünsel nokta, insanın özgür olması bakımından birey olmasıdır.

Bu bölümde, insan ve birey ayrımı üzerinden hareket etmek suretiyle özgürlüğü esas alan ve özgürlük kavramının, hak kavramıyla olan ilişkisinin tartışma konusu yapıldığı görüş ele alınacaktır. *Özgürlük hakkı* kavramı çerçevesinde şekillendirilen bu görüş, Locke, Spencer, Mill, Stirner ve Bakunin başta olmak üzere birçok düşünürün görüşlerinden örnekler ile görünür kılınacak ve analiz edilecektir.

Özgürlük hakkı görüşünün temellendiği nokta, hukuk düzeninin oluşması anlamına gelen toplumsallık öncesi durum olan *doğa durumuna* yönelik olumlu kabullerdir. Dolayısıyla *doğa durumunu* ortadan kaldıran koşullar olan hukuk düzeni olumsuz bir anlam çerçevesinde ele alınmaktadır.

Doğa durumu kavramı, ilk olarak, Antik Roma’da “*doğa ile uyum halinde*” olan “*tüm insanlara yayılmış, değişmez ve sürekli*” karakterdeki haklara atfen kullanılan “*Ius Naturale*” kavramı çerçevesinde tanımlanmıştır. “*Doğa hukuku*” olarak isimlendirilen bu hukukun, “*yazarı, yorumcusu ve yürütücüsü, insanların tek ortak efendisi olan Tanrıdır*”. Yani *Ius Naturale* durumunda, “*herhangi bir yasanın yazılmamasından ya da aslında herhangi bir devletin kurulmamasından*” bahsedilmektedir.⁴¹ Diğer bir ifade ile Schelling’in betimlediği gibi, “*doğa hukukunun*” hâkim olduğu durumda, “*doğadan*” başka bir hukuk koyucudan bahsedilmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla “*insan özgürlüğünün özü*” de “*doğa hukukuna*” bağlıktan kaynaklanmaktadır.⁴²

Özgürlük hakkı kavramını kullanan ilk isim ise J. Locke’tur. Bu bakımdan tartışmayı derinleştirmek amacıyla Locke’un görüşlerine başvurmak yerinde olacaktır. Locke’a göre “*doğa durumu*”, “*insanların doğal olarak başkasından izin istemeksizin ya da başkasının iradesine bağlı olmaksızın doğa yasasının sınırları içinde eylemlerini düzenleyebilecekleri ve sahiplikleriyle kişilikle-*

³⁹ Cambridge University, “Individual” <<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%B6k/ingilizce/individual?q=individual>> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

⁴⁰ Jean-Paul Sartre, Varlık ve Hiçlik; Fenomenolojik Ontoloji Denemesi (3. Baskı, İthaki Yayınları 2010) 610.

⁴¹ James Zetzel (eds), On the Commonwealth: and, On the Laws (1. Baskı, Cambridge University 1999) 112.

⁴² Friedrich Schelling, İnsan Özgürlüğünün Özü Üzerine (2. Baskı, Ayrıntı 2019) 117.

ri üzerinde uygun olduğunu düşündükleri biçimde tasarrufta bulunabilecekleri yetkin bir özgürlük durumudur”. Başka bir ifade ile doğa durumunda, “bütün iktidar ve yetkinin karşılıklı olduğu bir eşitlik durumu” söz konusudur.⁴³

Locke’a göre özgürlüklerin teminatı ise yine özgür olmanın içinde saklı olan bu yapıda gizlidir. Başka bir deyişle doğa durumu, hukuk düzenine gerek duymaksızın insanların özgür olabileceği durumdur. Çünkü doğa durumu, bir özgürlük durumu olmasına rağmen, “bir başıbozukluk durumu” değildir. Bu durumda birey, “kendi kişiliği ve sahiplenmeleri üzerinde tasarrufta bulunma konusunda dizginlenemeyen bir özgürlüğe” sahip olmasına rağmen doğa hukuku, “hiç kimsenin diğerinin yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ya da sahiplenmelerine zarar vermemesi gerektiğini öğreterek”; tek hakkı özgürlük hakkı olarak belirlemektedir. Bunun anlamı ise, hiç bir hakka ihtiyaç duyulmayan bir durumun söz konusu olmasıdır.⁴⁴

Doğada ortaya çıkan ilk hak olan “beni yok etmekle tehdit eden şeyi yok etme hakkının” oluşmasının önündeki engel de yine özgürlüğün kendisidir. Çünkü Locke’un özgürlük tanımı, “makul ve adil” bir düzen kurarak özgürlüklerin birbiriyle çatışmasız bir şekilde var olabileceği ve kimsenin “hak” talebinde bulunmasına ihtiyaç duymadığı bir “barış durumudur”. E. Waldo’nun ifadesiyle “doğa asla zalim bir surete bürünmemektedir”.⁴⁵ Dolayısıyla; “barış durumunu” ortadan kaldıracak şekilde “doğa hukukuna” aykırı davranılması durumunda ise “makul ve adil” olmayan bir tavır sergilenecek yani ‘malum ilk kişi’ diğerlerinin özgürlüklerini engellemek bakımından bir hakka sahip olduğunu iddia edecektir.

Doğa durumunun bozulması ve özgürlük ve hak arasındaki çatışmanın başlaması anlamına gelen “savaş durumu”, tam olarak böylece başlamakta ve Locke, “özgürlük hakkı” kavramını bu varsayımlar üzerinden şekillendirmektedir. “Özgürlük hakkı”, “güç kullanımıyla zorlayarak, iktidar altına alınmanın” karşısında konumlanmak bakımından kendisini var eden yani bireyin kendisinden başka bir referans noktası kabul etmeyen bir özgürlük savunusudur.⁴⁶

Bir topluma üye olmak hak iddiasında bulunmak bakımından “doğa durumunu” bozduğu için birbirleriyle çatışmadan bir arada yaşayabilen özgür bireylerin yaşamı olarak doğa durumunu bozmayan toplumsallaşma formlarının mevcut olmadığı ileri sürülmektedir. Çünkü bu savunuya göre özgürlük, “yapma/yapmama çeşitliliğidir” ve bireyin; “çok farklı şeyler yapmaktansa aynı

⁴³ John Locke, Yönetim Üzerine İkinci İnceleme; Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme, Çev. Fahri Bakırcı (2. Baskı, Ebabel 2012) 9-10.

⁴⁴ Locke (n 43) 10-11.

⁴⁵ Emerson Waldo, Doğa (1. Baskı, Zeplin Kitap 2020) 12.

⁴⁶ Locke (n 43) 17-18.

tür şeyleri” yapması ancak toplumun bir üyesi olmaya karar vermesi yani hak talebinde bulunması durumunda söz konusu olmaktadır.⁴⁷ Diğer bir deyişle “*özgürlük hakkı*” görüşüne göre özgür olmak doğal olan bireysel duruma karşılık gelirken; hak sahibi olmak, toplum tarafından yapay olarak oluşturulmaktadır.

Benzer şekilde J. Bodin’e göre de bireyin özgürlük durumunun bozulması anlamına gelen egemenliğin açıklaması da hak sahibi olmakla yapılabilmektedir. Diğer bir ifade ile egemeni oluşturan ve “*egemenliğin diğer bütün haklarını ve niteliklerini içkin olarak barındıran*” nitelik, “*hakları belirleme ve bozma gücüdür*”. Başka bir ifade ile “*egemen, yalnızca hak belirleme ve bozma niteliğine sahip olmak*” bakımından “*diğer tüm haklarına sahip*” olmaktadır.⁴⁸ Bu bakımdan diğer tüm haklar, hakkı tanımlama hakkına sahip olan bir egemenin varlığı sonucunda var olan ardıl haklar niteliğine bürünmektedir. Böylece hakkın kapsamı ile özgürlüğün kapsamı arasında çatışan bir ilişki doğmaktadır. Çünkü Bodin’in deyişiyle “*egemenlikten*” ve dolayısıyla “*hakları belirleme ve bozma gücünden*” bahsedebilmenin şartı, bireylerin “*onaylarını almaksızın*” yani diğer bireylerin özgürlüklerine rağmen hareket edilmesinde yatmaktadır.⁴⁹

Üstelik bu sav, egemenlerin kim olduğu sorusundan bağımsız olarak gerekçelenmektedir. Başka bir ifade ile ister “*tek adam*” egemenliğini ifade eden monarşi⁵⁰ veya “*azınlık egemenliğini*” ifade eden “*oligarşi*”⁵¹ isterse “*halkın veya halkın belirlediği sınırlılıklar altında hareket eden politikacıların*” egemenliğini ifade eden “*demokrasi*”⁵² şeklinde vücut bulsun, egemenin kim olduğuna bakılmaksızın bir egemenliğin varlığını, özgürlüğün karşısında oluşmuş bir olgu olarak ele almaktadır.

Aynı sav, M. Weber’in “*rasyonel, geleneksel ve karizmatik*” olmak üzere ayırdığı “*meşru egemenliğin üç türü*” şeklinde yapılan kategorizasyon için de geçerlidir.⁵³ Diğer bir ifade ile hangi kategori kullanılırsa kullanılsın, *özgürlük hakkı* görüşüne göre; hak tanımını yapanların veya hangi konunun hakkın konusu olabileceğini belirleyenlerin halkın kendisi olduğu durumda dahi hak, özgürlüğün karşısında bir pozisyonda ele alınmaktadır. Özgürlüğü sınırlananların, özgürlüğü sınırlayanlar oluşu, hakkın, özgürlüğü sınırlayan bir yapıda

⁴⁷ Harry Sullivan, “The Illusion of Personal Individuality” (1950) C: 13 S: 3 Psychiatry 317, 330.

⁴⁸ Mehmet Ağaoğulları, Cemal Akal ve Levent Köker, Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı (4. Baskı, İmge 1994) 21.

⁴⁹ Ağaoğulları, Akal ve Köker (n 48) 20.

⁵⁰ Niccolò Machiavelli, Prens (2. Baskı, Anahtar Kitaplar 1994) 16.

⁵¹ Darcy Leach, “The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy Across Organizational Forms” (2005) C: 23 S: 3 Sociological Theory 312, 329.

⁵² Philippe Schmitter ve Terry Karl, “What Democracy is... and is Not” (1991) C: 2 S: 3 Journal of Democracy 75, 82.

⁵³ Max Weber, Bürokrasi ve Otorite (1. Baskı, Adres 2017) 48.

oluşu durumunu değiştirmemektedir. Başka bir ifade ile doğrudan demokrasinin mevcut olduğu bir toplumda, bireyin, kendi özgürlüğünü engellemesi, hakkı özgürlükle uyumlu bir forma dönüştürmemektedir.

Spencer'in görüşleri üzerinden tartışma derinleştirilecek olunursa "*insanların sahip oldukları özgürlükleri, özgürlüklerinden vazgeçecek şekilde kullanması, bu insanları köle yapmaktan*" öte bir anlam ifade etmeyecektir. Örneğin "*bir halk, referandum yoluyla zorba bir lider seçecek olursa bu zorbalığa kendisi sebep oldu diye hala özgür değildir*". Ya da "*sırf halkın oylarının nihai sonucu olması sebebiyle, bir zorbanın cebri fermanları, meşru değildir*". Kıyasıya Spencer'a göre; "*haklar, çoğunluğun seçtiği bir kurum tarafından ortaya çıktığı ilkesi üzerinden savunulamaz*".⁵⁴ Diğer bir ifade ile özgürlük hakkı savunusu, "*en basit örneğinden en karmaşık örneğine kadar uygulandığı her yerde aynı vasfı taşıyan herkesin rızası ile ortak çalışma yürütmesi*" anlamına gelen "*gönüllü işbirliğinde*" dahi geçerlidir. Çünkü "*ne katılımı ne de katılım şartlarını direten bir makamın olmadığı*" bu durumda dahi, herhangi bir hak, özgürlüğün karşısında konumlanmaktadır.⁵⁵

Başka bir ifade ile özellikle vurgulamak gereklidir ki; *özgürlük hakkı* savunusuna göre; hakkın içeriği, değil bizatihi varlığı, özgürlüğün karşısında konumlanmaktadır. Yani bu savunu, hakkın tanımının özgürlükçü olup olmadığı gibi bir tartışmayı manasız bulmaktadır. Çünkü hakkın varlığı, toplumun bir eylem hakkında yapma veya yapmama arasında bir tercih yapması anlamına gelerek bireyin tercihini söz konusu olmaktan çıkarmaktadır.

Örneğin oy verme hakkı, bu hakkı kullanırken ya da kullanmazken bu hakkı ortadan kaldıracak bir özgürlüğe alan sunmamakta; hakkın, bireylere tanımış olduğu özgürlük alanı, seçimin bir hak olup olmamasını kapsamamaktadır. Diğer bir deyişle oy vererek oy verme hakkının olup olmamasına karar verilememektedir. Thoreau'nun ifadesiyle "*oy vermek, doğru olana oy verilse bile*", özgürlük bakımından "*hiçbir işe yaramayacak; sadece kimin egemen olması gerektiği yönündeki tercihleri gösterecektir*".⁵⁶ Başka birçok örnek verilebilmekle birlikte temel olarak bir hakkın varlığı bu hakkın bir hak olup olmaması bakımından bir seçimi içeren özgürlüğü engellemek zorundadır. Öyleyse *özgürlük hakkının* olup olmadığı göstergesi, hakkın içeriği değil kapsayıcılığıdır. Bir eylem, hakkın/hukuk düzenin konusu olduğu an, özgürlüğün konusu olmaktan çıkmaktadır.

Mill'in "*basın özgürlüğü*" örneği üzerinden örneklenecek olunursa "*hükümetin halk ile tamamen birlik oluşturduğu*" yani "*onların oyu olduğunu dü-*

⁵⁴ Herbert Spencer, Devlete Karşı İnsan (1. Baskı, Litera 2016) 41-42.

⁵⁵ Spencer (n 54) 88-89.

⁵⁶ Henry Thoreau, Sivil İtaatsizlik (3. Baskı, Kafekültür 2013) 19.

şündüğü şeyle uygun olmadıkça hiçbir zorlamayı düşünmediği” durumda dahi “halkın, ister kendisi, ister hükümeti aracılığıyla, böyle bir zorlama hakkına” sahip olması, “basın özgürlüğüne” karşı bir mahiyettedir.⁵⁷ Çünkü Mill’e göre; bireyin özgür olması, “kendi düşüncelerini, rahatsız edilmeden, yarar ya da zararı kendisine ait olmak üzere, uygulamaya koyması” durumunda mümkündür. Aksine toplum tarafından bir eylem hakkında alınmış yapma veya yapmama kararı, birey dışında hangi egemen tarafından alınırsa alınsın “bireyselliği” engellemek bakımından özgürlüğü kısıtlamak anlamına gelmektedir.⁵⁸

Çünkü özgürlük hakkı savunusuna göre; bireyin toplumsal olmayan eylemlerde bulunabileceği varsayılmaktadır. Yani “yaşamın bireyi başlıca ilgilendiren bölümü bireye ait olmalıdır, toplumu ilgilendiren bölümü de topluma” ifadesinde açıkça görüleceği gibi toplumsallık ve bireysellik birbirinden ayrı olabilen ve karşıt oldukları için ayrı algılanması gereken iki kavramdır.⁵⁹ Örneğin; “eğitimi yönlendirip yönetmeyi devletin kendi üzerine alması” anlamına gelen eğitim hakkının neticesinde; “insanlar ayrılaştırılmakta”; “özgür düşünce üzerinde baskı kurulmaktadır”.⁶⁰ Yani toplumun bir hak olarak ortaya çıkardığı eğitim hakkı, eğitim özgürlüğünün önünde bir engel oluşturmakta ve neticede hakkın konusu olan “eğitim”, bireyselliğe yapılan bir “kötülüğe” dönüşmektedir.⁶¹

⁵⁷ John Mill, Özgürlük Üzerine (4. Baskı, Oda 2015) 24-25.

⁵⁸ Mill, Özgürlük Üzerine (n 57) 78-79.

⁵⁹ Mill, Özgürlük Üzerine (n 57) 104.

⁶⁰ Mill, Özgürlük Üzerine (n 57) 147.

⁶¹ Bu savununun güncel okuması şu şekilde yapılabilir. Örneğin; Avrupa Konseyi tarafından 1950 tarihinde kabul edilen İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme’ye 1952 senesinde eklenen Ek Protokol No.1 numaralı protokolün 2. Maddesinde geçen ibareye göre; eğitim, “ana ve babanın... dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı göstererek hiç kimsenin yoksun bırakılmayacağı” bir hak olarak tanımlansa da bu hakkın “devletin yükleneceği görevlerden” birisi olarak ileri sürülmesi, özgürlük hakkı görüşüne göre özgürlüğü engelleyen bir niteliktedir. Council of Europe, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi” <https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2023. Çünkü Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 1959 tarihinde kabul edilen Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi’nin 7. ilkesinde geçen ifadeye göre “en azından ilköğretim aşamasında ücretsiz ve zorunlu bir” hak olan “eğitim hakkının amacı”, “çocuğun, genel kültürünü geliştirmeye yarayacak ve eşitlik temeli üzerinde yeteneklerini, yargı gücünü, manevi ve toplumsal sorumluluk duygusunu geliştirmesine ve yararlı bir toplum üyesi olmasına olanak sağlamaktır”. Avrupa Birliği, “Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi” <<http://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/11/1959-Declaration-of-the-Rights-of-the-Child.pdf>>; <<http://www.sanliurfa.gov.tr/birlesmis-milletler-ocuk-haklari-bildirgesi>>; <<http://www.cirp.org/library/ethics/UN-declaration/>> Erişim Tarihi: 16.01.2023. Bu savın görünürlüğü artırmak için adı geçen bildirinin temellerini oluşturduğu, 1989 tarihli Çocuk Hakları Sözleşmesi’ne de başvurulabilir. Bu sözleşmeye göre; “eğitim hakkı”, “taraf devletler” tarafından “her çocuğa, kendilerinin, ana babalarının veya yasal

Mill'in dediği şekilde "bireylerin ve bireysel oluşumların eylemine" dair olan eylemler, "toplumun eylemi" haline geldiğinde, bunun anlamı, ilgili eylemin "bireylerin yerine toplum tarafından yapılmasıdır". Başka bir ifade ile "bireyin bir şeyde hak sahibi olması, toplumun o şey hakkında hakkı olduğunu savunması" demektir.⁶² Bu halde yapılan eylemin içeriğine ve amacına bakılmaksızın bireyi birey yapan temel nitelik olan özgürlük, bireyden alındığı için bireye yapılacak olan şeyin niteliği "kötülük" olmaktadır.⁶³ Çünkü Mill'in görüşlerini şekillendiren ve "faydayı ya da en yüksek düzeyde mutluluk ilkesini ahlakın temeli olarak kabul eden öğretisi" olan "faydacılık", "eylemlerin mutluluğa katkıda bulunma eğiliminde olması ölçüsünde doğru olduklarını, mutluluğun tersini yaratma eğiliminde olduklarında ise yanlış olduklarını savunmaktadır". "Özgürlük hakkı" savunusuna göre bir şeyin hak olmasının istenmesi, hakka muhatap olan bireyin özgürlüğüne aykırı bir talep olarak "faydayı" olumsuz etkileyecektir.⁶⁴

"Özgürlük hakkı" savunusu, "faydayı", J. Bentham'ın deyişiyle "bir kötülükten korunmak veya iyilik sağlamak yolundaki eğilimi veya özelliğini dile getirir" şekilde tanımlamakta ve hakkın konusunu yani neyin "suç sayılacağı" ifade eden "yasama ilkelerini" de "kötü tabiatla olan fiiller" olarak belirlemektedir. Kısacası Bentham'a göre; suça, cezaya ve dolayısıyla hakka konu olan şeyler, yalnızca bireyin özgürlüğünün önündeki "kötülükleri" kaldırmaya yönelik olan şeylerdir.⁶⁵

Bu bakımdan özgürlük hakkı savunusunun en somut örneklerini, M. Stirner'in ve M. A. Bakunin'in özgürlük savunularında bulmak mümkündür. Stirner'e göre; "birey, ancak kendini biricik olarak bilirse kudretinin maliki olabilmek" bakımından "özgür olabilmektedir". Oysa "kendinden daha yüce bir varlık" olarak "toplum düzeni", "biriciklik duygusunu zayıflatacağı" için "özgürlüğü kısıtlayan can sıkıcı engeller" konumundadır.⁶⁶ Bu bakımdan toplumun belirlediği hiçbir yapma/yapmama tercihi, özgürlük bakımından olumlu

---

vasilerinin sahip oldukları, ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasal ya da başka düşünceler, ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet, sakatlık, doğuş ve diğer statüler nedeniyle hiçbir ayırım gözetmeksizin tanınan ve taahhüt edilen" bir hak olarak "ilköğretimi herkes için zorunlu ve parasız hale getirmesi" bakımından özgürlük hakkı görüşüne göre; eğitim özgürlüğünü sınırlandıran bir mahiyettedir denilebilir. Birleşmiş Milletler, "Çocuk Hakları Sözleşmesi", <https://www.unicef.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarınaDairSözleşme.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2023.

⁶² John S. Mill, Faydacılık (1. Baskı, Pinhan 2017) 86.

⁶³ Mill, Özgürlük Üzerine (n 57) 159.

⁶⁴ Mill, Faydacılık (n 62) 28.

⁶⁵ Jeremy Bentham, Yasamanın İlkeleri (2. Baskı, On İki Levha 2017) 2, 68.

⁶⁶ Max Stirner, Biricik ve Mülkiyeti (2. Baskı, Kaos 2016) 38, 453.

nitelikte değildir. Benzer şekilde; Bakunin'in görüşleri üzerinden örneklendirildiğinde ise “bir insanın özgürlüğünün diğer insanın özgürlüğünü sınırladığı savını reddetmek” üzerine görüşlerini şekillendiren Bakunin, “özgürlüğü feda eden tüm hakların mutlak reddini” içeren bir savunuda bulunarak “özgürlüğün yalnızca özgürlükle savunulabileceğini” ileri sürmüş ve “tüm kriminal, sivil ve yasal kodlarıyla birlikte devlet hukukunun kaldırılmasını” savunmuştur.⁶⁷

Özgürlük hakkı görüşüne göre hakkın özgürlüğü engellediğine dayanan sav, birey olmanın tanımı gereği, özgürlüğün değişkenlik gösteren bir yapıda olduğu varsayımına temellenmektedir. Diğer bir deyişle bu savunuya göre bireyin, kendi özgürlüğünü korumak için dahi hak savunusunda bulunması ancak özgürlüğü pahasına söz konusu olabilmektedir. Çünkü özgürlüğün içinde saklı olan temel anlam, bireyin kendi seçimlerine bile karşı seçim geliştirebilmesiyle ilgilidir. Nasıl ki birey, doğa bilimcilerin dediği şekilde “değişim gösterdiği” için “var olma savaşımında” ayakta kalabilmektedir.⁶⁸ Benzer şekilde daha önce yaptığı/yapmadığı eylemleri, yanlışlayabildiği oranda özgürdür. Diğer bir ifade ile insanları özgür kılan, “bir miktar bile özgürlüğe sahip oldukları sürece, ne yapacaklarının tam olarak önceden kestirilemez” oluşudur.⁶⁹ Dolayısıyla hak, bireyin özgürlüğünün sınırlanması anlamına geldiği için özgür olmaya dair tek hak, özgürlükten başka bir hakkın olmaması anlamına gelen özgürlük hakkıdır.

B. Leoni'nin “hukukun üstünlüğü” kavramı üzerinden ifade ettiği şekilde tekrarlanacak olunursa “özgürlüğün kaderine idare hukukuna ilişkin teknik tartışma karar vermektedir”. Dolayısıyla “hükümetin, tüm eylemlerinde önceden belirlenmiş ve ilan edilmiş kurallara bağlı olduğu” anlamına gelecek şekilde “egemenliğin zorlayıcı güçlerini belirli durumlarda nasıl kullanacağını oldukça kesin bir şekilde öngörmeyi ve kişinin bireysel işlerini buna göre planlamasını mümkün kılmak” bakımından oldukça olumlu anlamlar içeren hukukun üstünlüğü gibi bir kavram dahi, özgürlüğün karşısındaki konumu bakımından yorumlandığında, olumsuz bir değer kazanmaktadır.⁷⁰ Aynı şey, “hükümetin keyfilik, imtiyaz ve hatta geniş takdir yetkisini” kısıtlamak anlamına gelen “hukuk devleti” kavramı için de geçerlidir.⁷¹ Bu bakımdan özgürlük hakkı görüşüne göre hukuk ne kadar üstün olursa o kadar özgürlüğün kısıtlı

⁶⁷ Michael Bakunin, Sam Dolgoff, Paul Avrich ve Paul Avrich Collection (Library of Congress) (eds), Bakunin on Anarchy: Selected Works by The Activist-Founder of World Anarchism (1. Baskı, Vintage Books 1972) 76-80.

⁶⁸ Charles Darwin, Türlerin Kökeni (1. Baskı, Dorlion 2019) 70.

⁶⁹ Charles Mills, Toplumbilimsel Düşün (2. Baskı, Der 2007) 194.

⁷⁰ Friedrich Hayek, The Road to Serfdom (6. Baskı, Routledge 2006) 75-76.

⁷¹ Albert Dicey, Introduction To The Study of The Law of The Constitution (8. Baskı, Gaunt 1996) 198.

oluşundan bahsediliyor demektir. Dolayısıyla hak sahibi olmanın kapsamının genişlemesi yani hakkın konusu olan eylemlerin çoğalması, özgür olmanın kapsamının daralması yani özgürlüğün konusu olan eylemlerin azalması anlamını, hakkın taşıdığı olumlu içerekten bağımsız olarak ifade etmektedir.⁷²

Sonuç olarak “*ideal bir tip*”⁷³ olarak *özgürlük hakkı* kavramı, özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğası hakkında ileri sürülen görüşlerden ilkinin oluşturmaktadır. İsmi anılan düşünürlerce ifade edilen görüşe göre özgürlük ve hak ilişkisi söz konusu olduğunda esas alınması gerekenin özgürlük olduğu ve hakkın ise özgürlüğü sınırladığı ifade edilmektedir. Kısacası *özgürlük hakkı* kavramının ileri sürdüğü sav, özgürlükle çatışmayacak tek hakkın özgürlük hakkı olduğu ve özgürlük ve hak ilişkisinin böylece ele alınması gerektiridir.

III. HAK ÖZGÜRLÜĞÜ

Toplum/society denilen fenomen, “bireylerin oluşturduğu gönüllü birlik-telik” anlamına gelmektedir.⁷⁴ Ancak toplum, bireylerin toplamından öte anlamlar ifade etmektedir. Bireyler bir araya geldikleri anda, bir araya gelmeden önce var olmayan yeni olgular üretmektedirler. Bu olguların temel niteliği ise bireyin toplumsallık öncesi yapısına yani özgürlüğünün sınırlandırılmasına yöneliktir. Bireyler, toplumun bir üyesi olmak bakımından bazı şeylerin yapmanın veya yapmamanın kapsamına girdiğine yönelik bir kabulde bulunmaktadır. Bu çerçevede ele alındığında hak kavramının düştüğü düşünsel nokta, bireylerin hak sahibi olması bakımından toplumu oluşturuyor olmalarıdır.

Bu bölümde, toplum olgusunun taşıdığı anlamdan hareketle hak sahibi olmayı esas alarak hak kavramının, özgürlük kavramıyla olan ilişkisi üzerine savlar ileri süren görüşler ele alınacaktır. *Hak özgürlüğü* kavramı etrafında gelişim gösteren bu görüş, Hobbes, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel ve Burke başta olmak üzere birçok düşünürün ifadelerinden örneklerle analiz edilecektir.

Hak özgürlüğü görüşünün temellendiği nokta, hukuk düzenin var olmamasını ifade eden toplumsallık öncesi durum olan “doğa durumuna” yönelik (*özgürlük hakkı* görüşünün aksine) olumsuz kabullerdir. Dolayısıyla doğa durumunu ortadan kaldıran koşullar, bu görüşe göre olumlu bir anlam çerçevesinde ele alınmaktadır.

Toplumsal yapıların varlığı ile eş zamanlı olarak gelişmekle birlikte bu görüşün teorik çerçeve kazanması görece yenidir. Hobbes’un görüşleri üzerinden örneklenecek olunursa *hak özgürlüğü*, “*temel doğa yasası*” ve doğa yasasının

⁷² Bruno Leoni, *Özgürlük ve Hukuk* (1. Baskı, Hukuk 2020) 59, 75.

⁷³ Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (n 32) 21.

⁷⁴ Merriam-Webster, “Society” <<https://www.merriam-webster.com/dictionary/society>> Erişim Tarihi: 16.01.2023.

karşıtı olan “ikinci doğa yasası” arasındaki gerilim üzerinden ele alınmaktadır. Hobbes, “temel doğa yasasının” hâkim olduğu durumu şu şekilde ifade etmektedir; bu durumda, “herkes herkesle savaş durumu halindedir”. Bunun anlamı, herkesin “bir başkasının bedenini bile” kapsayacak eylemler bakımından özgür olmasıdır. Bu yüzden Hobbes’a göre “temel doğa yasasının” aşılması anlamına gelen “ikinci doğa yasası” ise en temel anlamıyla “barış ve kendini korumak” anlamına gelmektedir. Yani bireyler, “doğanın insanların yaşamalarına izin verdiği sürenin sonuna kadar hayatta kalma güvencesine sahip olmak” istiyorlarsa ikinci doğa yasasının belirlediği yeni şartlarda özgürlüklerini sınırlamalı yani “ancak kendisine karşı onlara tanıyacağı kadar özgürlükle yetinmelidirler”. Özgürlük ile hak ilişkisinin, hak yönünde olumlu anlam kazanması da buradan kaynaklanmaktadır. Çünkü ikinci doğa yasasının söz konusu olmasına sebep olacak olgunun adı, “karşılıklı hak devredilmesini” konu almak bakımından bir hukuk düzeninin kurulması anlamına gelen “sözleşmedir”.⁷⁵

Diğer bir ifade ile “sözleşme” söz konusu olduğunda, özgürlüğün konusu olan eylemler, hakkın belirlediği sınırlılıklar dâhilinde yeniden konumlandırılacaktır. Bunun anlamı ise bireylerin, “özgürlüklerini kendilerinden esirgemek” anlamına gelecek şekilde “egemen yapılan kişi veya meclisin istisnasız bütün eylemlerini kabul etmeleridir”.⁷⁶

Hak özgürlüğü görüşünün dile getirdiği teorik zemin ise bu esnada atılmaktadır. Hak özgürlüğü en genel anlamıyla; tek özgürlüğün hak sahibi olmak özgürlüğü olduğu durumun ideal formunu ifade eden bir kavram olarak “egemen gücün” varlığını, “yokluğu kadar zararlı” görmemektedir.⁷⁷ Başka bir deyişle, “temel doğa yasasının” geçerli olduğu durumda, herkesin özgür olması değil hiç kimsenin özgür olmaması söz konusudur. Dolayısıyla Hobbes’a göre özgürlükler, hukuk sisteminin var olması ile mümkün olan bir yapıdadır. Çünkü örneğin; temel olarak insanın özgür olması için gerekli ilk şey olan yaşamak dahi, yaşamak hakkı olmadan söz konusu olmaktan çıkabilmektedir.

Benzer bir bakış açısına Montesquieu’da da rastlamak mümkündür. Montesquieu’ya göre “insanların toplum içinde bir araya gelmeleri”, “savaş durumu” olarak da adlandırabilecek olan “doğal durumunu” sona erdirmek maksadına sahiptir. “İnsanların, toplum içinde bir araya gelmelerinden” sonra, “milletlerarası hukuk”, “siyasi hukuk” ve “medeni hukuk” gibi hukuk düzenleri üretmesi de bu bakımdan olumlu anlam kazanmaktadır. Diğer bir ifade ile herkesin özgür olduğu doğa durumunun, “savaş durumu” olarak ele alınma-

⁷⁵ Thomas Hobbes, Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti (6. Baskı, Yapı Kredi 2007) 97.

⁷⁶ Hobbes (n 75) 159.

⁷⁷ Hobbes (n 75) 138.

sı, “doğa durumunu” ortadan kaldıran hukuk düzeninin anlamına olumlu bir çerçeve çizmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla Montesquieu’ye göre; “özgürlük, yasaların izin verdiği her şeyi yapma hakkı” olarak yeni bir anlam kazanmaktadır. Çünkü “bir vatandaşın yasaların yasakladığı bir şeyi yapabilmesini”, “diğer bütün vatandaşların da aynı güce sahip olması” bakımından “özgürlük” olarak ele almak mümkün değildir.⁷⁹

Montesquieu’nun görüşlerine göre; özgürlük ve hak, iki karşıt durum konumundadır ve hakkın esas alınması ve olumlanması söz konusudur. Çünkü hak, özgürlüğü bitiren bir nitelikte değil aksine varlığı ile insanları özgür kılan bir niteliktedir. Diğer bir ifade ile Montesquieu’ya göre hakların ortadan kalkması durumunda, özgürlükler toplumsal olarak mevcut olamayacaktır. “İstibdat yönetimi” olgusundan hareketle ifade ettiği şekilde bireyin daha fazla özgürleşmesi, diğer bireylerin haklarının engellenmesi pahasına gerçekleşebilmektedir. “İstibdat yönetimini”, “tek bir kişinin her şeyi yasaya aykırı olarak, salt kendi iradesi ve kendi geçici isteklerine göre yönetimi” yani yalnızca tek bir kişinin özgür olduğu durumdur. Dolayısıyla hak, toplumsal özgürlük için bireysel özgürlüğün sınırlandırılmasına denk düşmektedir.⁸⁰

Montesquieu’nun “istibdat yönetimi” kavramıyla ele aldığı bu örneklem, Rousseau’da daha genel bir çerçeve kazanarak; “en güçlüünün hakkı” kavramı odağında ele alınmaktadır. Özgürlüğün bireysel, hakkın ise toplumsal olarak temellendiğini oldukça doğrudan ifade eden Rousseau’ya göre; “en güçlüünün hakkı” kavramı özünde hak tanımına aykırı bir kavramdır. Çünkü güç, “insanın boyun eğmeye zorlanması” anlamını içermesi bakımından toplumsal bir anlam ifade etmemekte yani “hak sözü, güce hiçbir şey eklememektedir”. Bunun anlamı, “gücün hak yaratmaması” ve dolayısıyla “en güçlüünün hakkı” kavramının, “bu bakımdan hiçbir anlam taşıyor” oluşudur.⁸¹ Diğer bir ifade ile hak kavramı doğası gereği toplumsal bir yapıya sahip olmayı ifade etmektedir. Bu bakımdan bir bireyin bir eylem hakkındaki yapma/yapmama tercihinin, “insanların boyun eğmiş olmaları”, o tercihe hak niteliği kazandırmamaktadır.

Bu bakımdan Rousseau’nun hakkın toplumsallık içeren yapısına dair yaptığı, “genel tercih” ve “herkesin tercihi” ayrımı, hak özgürlüğü görüşünün daha iyi anlaşılmasına yardım edecek olan bir kavram görevi görebilecektir. “Genel tercihi her zaman doğru” yapan “toplumsal yararlaraya yönelik” olmasıdır. Öte yandan “herkesin tercihi” ise “özel çıkarları gözetmek” bakımından “özel istemlerin toplamından başka bir şey değildir.” Dolayısıyla “genel

⁷⁸ Montesquieu, Kanunların Ruhu Üzerine (1. Baskı, Türkiye İş Bankası 2017) 8.

⁷⁹ Montesquieu (n 78) 197.

⁸⁰ Montesquieu (n 78) 11, 34.

⁸¹ Jean-Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi (21. Baskı, Türkiye İş Bankası 2018) 7.

tercihin” anlamı, herkesin tercihinde bulunan “*aynı tercihlerden birbirini yok eden artularla eskileri çıkarınca*” oluşan bir tercih olmasıdır. Bu bakımdan hak savunusu, “*en güçlüünün hakkı*” ve “*istibdat yönetimi*” gibi kavramları, en iyi ihtimalle “*herkesin tercihi*” olarak bireysel bir kapsamda ele alırken kendisini ise “*genel tercihin*” bir yansıması olarak konumlandırmaktadır.⁸² Neticede Rousseau’ya göre; hakkın varlığı, bireysel bir yapıda olan özgürlüğü de kapsayacak şekilde; özgürlüğün bir garantisi olarak ortaya çıkmaktadır. Toplum denilen bütünü “*parçalarını*” oluşturan bireyler, “*karşılıklı duyarlılık, içsel ahenk ve uyumluluk*” içinde “*ortak benlik*” oluşturarak birbirlerinin özgürlüklerinin garantisi olabilmektedirler.⁸³

Rousseau’nun “*toplum sözleşmesi*” kavramını, Hobbes’un “*sözleşme*” kavramını ele aldığı bağlamda ele alması da bu savı güçlendiren bir kanıt niteliğindedir. Hukuk düzeni, toplumsallığın birer ürünü olmak bakımından bireylerin özgürlüklerini garanti altına almaktadır. Toplum sözleşmesi, “*üyelerinden her birinin canını, malını, bütün ortak güçle savunup koruyan bir toplum biçimi*” olarak “*her insanın, hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalmasını, hem de eskisi kadar özgür olmasını*” sağlamaktadır. Birey, “*kendini topluma bağlayarak kendi üzerinde başkasına tanıdığı hakların aynını elde ettiği*” için “*hiç kimseye bağlanmamış olmakta*” yani tercihlerinde özgür olmaktadır.⁸⁴

Başka bir bakış açısıyla *hak özgürlüğü* görüşü, hak sahibi olmak ve özgür olmak arasında nedensel bir ilişkinin varlığı üzerine yükselerek özgürlüğün esas alındığı durumda özgürlüğün hakkı ortadan kaldıracağını ileri sürmektedir. Yani Lord Acton’un “*güç yozlaştırır, mutlak güç mutlaka yozlaştırır*” sözünde popülerlik kazandığı üzere her özgürlüğün, genişleme isteği duyarak; diğer bireylerin özgürlüğünü engelleme potansiyeline sahip olduğunun altını çizmektedir.⁸⁵ Bu itibarla bu tip girişimleri engellemek üzere “*haklar sisteminin*” kurulmasını önermektedir.⁸⁶ Anayasalar bu girişimin en görünür kanıtlarıdır. T. Paine’nin sözleriyle ifade edilecek olunursa örneğin; “*İngiliz Anayasası*”, İngiltere’nin, “*asıl işi, savaş yapmak, ülke topraklarını sağa sola vermek, ülkeyi yoksullaştırmak ve halkın arasına kara kedi sokmak*” olan bir “*kral*” tarafından yönetilmesini engellemek üzere oluşturulmuştur.⁸⁷

⁸² Rousseau, Toplum Sözleşmesi (n 81) 26-27.

⁸³ Jean-Jacques Rousseau, Ekonomi Politik (2. Baskı, İmge 2015) 12.

⁸⁴ Rousseau, Toplum Sözleşmesi (n 81) 14.

⁸⁵ Jan Venter, “Power Tends to Corrupt, and Absolute Power Corrupts Absolutely: South Africa 2015” (2015) C: 54 S: 428 Word and Action= Woord en Daad 19, 19.

⁸⁶ Lord Acton. İki Devrim Üzerine (1. Baskı, Liberus 2019) 104.

⁸⁷ Thomas Paine, Sağduyu (1. Baskı, Türkiye İş Bankası 2019) 20.

Kant'ın başvurduğu “maksim” ve “yasa” ilişkisi çerçevesinde ifade edilecek olunursa “yalnız öznenin istenci için gene öznece geçerli görülme” bakımından bireysel tercihlere karşılık gelen “maksime”, bireyselliğin ötesinde anlamlar içeren “bir yasanın genelliği yüklenmek istendiğinde, uyumun tam karşıtı olan en korkunç çatışma ortaya çıkmakta ve maksimin kendisi ve amacı büsbütün yok olmaktadır”.⁸⁸ Bunun sebebi ise bireyler, “kendi maksiminin genel bir yasa olmasını isterken”⁸⁹ “herkesin tercihinin bir ve aynı olmamasıdır”.⁹⁰ Diğer bir ifade ile özgürlüğün bireysellik kapsamından çıkarılıp tüm topluma yayılmasına dayanan bir görüşün karşısında konumlanan hak özgürlüğü görüşü, özgürlükten bahsedilebilmesi için kendisine hakkın genelliğini vermek isteyen özgürlükleri, engelleyecek bir, hukuk düzenin oluşturulması gerektiğini ileri sürmektedir.

Kant'ın “ebedi barışın” söz konusu olmasına yönelik olarak örneklendiği “misafirlik özgürlüğü” ve “düşmanca muamele görmeme hakkı” ilişkisi bu savı iyiden iyiye görünür kılmaktadır. Çünkü Kant'a göre; eğer “dünya vatandaşlığı hukuku; evrensel misafirlik şartlarını sınırlandırmazsa” yani misafirlik özgürlüğü, “her yabancıının geldiği memlekette düşmanca muamele görmemesi hakkı” ile ilişki olarak ele alınmazsa barıştan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Çünkü aksi durumda bu tip bir “misafirlik özgürlüğü”, misafir etmeme hakkının karşısında belirecek ve toplumsal yapıyı bozacaktır.⁹¹

Bu bakımdan Montesquieu'da “istibdat yönetimi”, Rousseau'da “en güçlüünün hakkı” ve Kant'da “maksim-yasa” kavramları çerçevesinde görünür kılınan hak özgürlüğü görüşünün, bu örneklerle uyumlu şekilde Hegel'de bireyin kendisini, “dünyanın özü” olarak görerek; “hiçbir direnç görmeksizin dünyanın tahtına çıkmak istemesi” durumunu ifade eden “terör” kavramıyla karşılık bulduğu söylenebilir.⁹² “Hakkın temeli ve başlangıcı”, “özgürlük” olmakla birlikte “hak dizgesi/hukuk sistemi” ancak “ikinci bir doğa” olarak “türemektedir”. “Devleti” oluşturacak olan bu “türeme” neticesinde ise hakkın, özgürlüğü, “hem edimsel ve zorunluluk olarak hem de öznel bir iradenin” ürünü olarak barındırması söz konusu olmaktadır.⁹³ Diğer bir ifade ile birey, ancak ve ancak “oluş halinde olan” yani “başkalaşan” bir “varlık”⁹⁴ olmak

⁸⁸ Immanuel Kant, Pratik Usun Eleştirisi (5. Baskı, Say 2001) 41.

⁸⁹ Immanuel Kant, Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi (6. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu 2015) 19.

⁹⁰ Immanuel Kant, Pratik Aklın Eleştirisi (6. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu 2016) 30-32.

⁹¹ Immanuel Kant, Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme (1. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1960) 26.

⁹² Georg Hegel, Tinin Görüngübilimi (4. Baskı, İdea 2015) 236.

⁹³ Georg Hegel, Tüze Felsefesi (2. Baskı, İdea 2013) 38, 67, 276.

⁹⁴ Georg Hegel, Mantık Bilimi (2. Baskı, İdea 2014) 87.

bakımından “*gelişim ilkesi*” etrafında bir “*ilerleme*” göstererek hukuk sistemi/“*devleti*” kurduğunda, “*evrensel ve özsel iradenin birliğine*” yani “*evrensel özgürlüğe yükselmektedir*”.⁹⁵

Başka bir ifade ile *hak özgürlüğü* görüşü, tüm eylemlerin hakkın konusu olmasını dile getiren bir *idealleştirme*⁹⁶ olarak bireyselliğin “*ona karşı koyanları mahvetmek isteyen eğilim*” anlamına gelen “*bencillığe*” düşünmesini engellemeyi amaç edinmektedir.⁹⁷ Bu bakımdan ise hak, özü itibariyle bireyler arası “*eşitliği*” sağlamaya yönelik olarak toplum tarafından oluşturulan bir yapıyı ifade etmektedir. Burke’ün görüşleri üzerinden detaylandırılacak olunursa hak, “*farklı vasıflara sahip yurttaşlardan oluşan tüm toplumlarda*”, “*toplumu eşitlemeye çalışmakta*” ve böylece eşitsizlikleri savunmak şeklinde “*toplum denen binaya fazladan yük bindirmek*” üzere şekillenen özgürlük savunusunun karşısında konumlanmaktadır.⁹⁸ Başka bir ifade ile Burke’e göre hukuk düzeni, temel olarak bu bakımdan manalıdır. Hukuk, topluma, eşitliği sağlamaya yönelik olarak gerçekleşecek “*değişim için gerekli araçları*” sunarak bireylere “*kendisini muhafaza etme*” fırsatı sunmaktadır.⁹⁹

Kısacası, *hak özgürlüğü* kavramının kullanılmadığını belirtmekle birlikte bu görüşün, ilk örneklerinin Antik Yunan’da dile getirildiği söylenebilir. Aristoteles’in tanımı üzerinden ifade edilecek olunursa “*yargıya ve yetkeye katılma yani yasal, siyasal ve hükümete dair*” haklara sahip olan “*yurttaşlar*”, “*özgürlerdir*”.¹⁰⁰ Özgürlerin, “*çeşitli sıfatlarla toplumsal yaşama katılan köleleri, çocukları, bazen yaşlıları, yabancıları/metoikosları dışlayan*” bir yapıda olduğu bilindiğinde ise sav daha da netleşmektedir.¹⁰¹ Kısacası Antik Yunanda da “*özgürlük*”, “*hükmetme hakkının*” bir sonucu olarak belirmektedir.

Güncel literatür kontrol edildiğinde ise bu savunun *objektif hak* ve *sübjektif hak* kavramları arasındaki gerilim üzerinden yürütüldüğüne rastlamak mümkündür. “*Objektif hukuk*”, “*iradeye yetkilendirilmiş bir irade tarafından ortaya konmak suretiyle var olan hukuku*” kast eder şekilde “*belirli bir toplulukta uygulanan hukuk kurallarının tümünü*” ifade etmek bakımından “*insanın davranışlarına ölçü olmak üzere*” toplum tarafından geliştirilmektedir.¹⁰²

⁹⁵ Georg Hegel, Tarih Felsefesi (1. Baskı, İdea 2006) 47-49.

⁹⁶ Weber, Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (n 32) 21.

⁹⁷ Arthur Schopenhauer, Nietzsche’nin Hocası Schopenhauer: Hayatı ve Eserleri (1. Baskı, Düşünen Adam 1993) 110.

⁹⁸ Edmund Burke, Fransa’daki Devrim Üzerine Düşünceler (1. Baskı, Kadim 2016) 79.

⁹⁹ Burke (n 98) 43.

¹⁰⁰ Aristoteles, Politika (2. Baskı, Remzi 1993) 70-76.

¹⁰¹ Dominique Schnapper, Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki (1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi 2005) 37.

¹⁰² Philippe Nonet, “What is Positive Law?” (1990) C: 100 S: 3 The Yale Law Journal 667, 667.

“Sübjektif hukuk” ise “bireyi kendi hayatını yönetme ve kendisi için iyi ve doğru olana karar verme konusunda tek yetkili olarak gören ve bunu mutlak ve temel bir ahlâkî talep olarak kabul eden bir anlayıştır”.¹⁰³ Diğer bir ifade ile hak özgürlüğü savunusu, yalnızca objektif hakkın mevcut olduğu “düşünsel örnek/ideal tipin” adıdır.¹⁰⁴ Objektif hukuk toplumun varlığı ile ortaya çıkmakta ve bireyin “sübjektif hakkını” yani bireyin özgürlüğünü sınırlandırmaktadır. Yapma ve yapmamaya dair verilen kararların öznesi toplum olan bir toplumda tek özgürlük, hak sahibi olma özgürlüğü yani hak özgürlüğüdür.

Kısacası; Hobbes, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel ve Burke gibi düşünürlerin görüşlerinde örnekleri sunulan hak özgürlüğü görüşü, özgürlüğü esas alan özgürlük hakkı görüşünün aksine hakkı esas alarak özgürlüğü yeniden konumlandırmaktadır. Hak özgürlüğü, bu bakımdan hakkın, özgürlüğün sınırlarını çizdiği, özgürlük ve hak ilişkisini ifade etmektedir. Yani neticede; hak özgürlüğü görüşünde savunulan temel şey, özgürlük ve hak ilişkisinin hak odaklı ele alınması gerektiğidir. Çünkü özgür olma durumu her halükarda hak sahibi olmanın engellenmesi pahasına gerçekleştirilirken aksine hak sahibi olmak özgür olma fırsatı sağlamaktadır.

SONUÇ

Özgürlük hakkı ve hak özgürlüğü kavramları, özgürlük ve hak kavramları arasındaki çatışan doğayı görünür kılan ve hukuk felsefe tarihinde Durkheim, Weber, Locke, Spencer, Mill, Stirner, Bakunin, Hobbes, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel ve Burke başta olmak üzere birçok düşünürün görüşlerinde karşılık bulan iki kavramdır. Bu kavramlar, sırasıyla özgür ve hak sahibi olmanın genişleyen ve birbirlerini ortadan kaldırmaya meyilli olan doğası üzerine görüş bildiren iki temel ekolü temsil etmektedir. Diğer bir ifade ile özgür ve hak sahibi olmayı esas alan iki ana düşünce yapısını yansıtan bu kavramlar, “düşünsel örnek/ideal tip” konumundadır.¹⁰⁵

Bu iki kavramın, iki “düşünsel örnek/ideal tip” olduğunu ifade etmek, kuşkusuz olarak bu iki tipin de gerçek hayatta karşılığının olmadığını ifade etmek anlamını taşımaktadır. Öte yandan bu kavramların asıl niteliği, özgürlük ve hak kavramları arasındaki çatışan doğayı görünür kılmalarıdır. Örneğin; özgürlüğün kapsamını genişletmek bakımından hakkın kapsamını sınırlandırmak anlamına gelen özgürlük hakkı, ilkel kentsel dönemlerde ve hakkın kapsamını genişletmek bakımından özgürlüğü sınırlamak anlamına gelen hak özgürlüğü, ‘Hitler Almanya’sı’ ve ‘Stalin Rusya’sında tanınır formlara bürünmüştür. Di-

¹⁰³ Cennet Uslu, “Objektif ve Sübjektif Doğal Hak Arasında Meta-Normatif İlkeler” (2011) C: 12 S: 1 Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 87, 89.

¹⁰⁴ Weber, Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (n 32) 21.

¹⁰⁵ Weber, Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (n 32) 21.

ğer bir ifade ile tüm bu istisnai durumların haricinde, bu kavramların *düşünsel örnekler/ideal tipler*” olduğuna dair yapılan vurgunun anlamı, insanlık tarihinin, bu iki ideal tipin ara-formlarına tanıklık ettiği dır.

Öyleyse hukuk düzenin geniş bir kapsama sahip olduğu, yani hakkın konusu olan konuların arttığı ve artma eğiliminde olduğu 21. yüzyıl üzerinden bir değerlendirme yapılacak olunursa bu *“ideal tiplerin”* gündeme getirdiği tartışma, özgürlük kapsamının *özgürlük hakkı* görüşüne uygun şekilde sınırlandırılması yahut *hak özgürlüğü* görüşüne uygun şekilde genişletilmesi olmaktadır.

1215 tarihli Magna Carta Libertatum’dan 1776 tarihli Virginia İnsan Hakları Bildirisi, 1789 tarihli İnsan ve Vatandaşlık Hakları Beyannamesi ve 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bilgirisine ve oradan 1950 tarihli İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme’ye kadar birçok temel uluslararası insan hakları metni esas alındığında, hakların kapsamının genişlediğini ileri sürmek mümkündür.¹⁰⁶ Bu kapsama, 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı, 1987 tarihli Avrupa İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi, 1992 tarihli Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, 1995 tarihli Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme ve 1996 tarihli Çocuk Haklarının Kullanılmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi gibi diğer örnekler de dahil edilebilecektir.¹⁰⁷

Benzer şekilde Vašák’ın *“her tarihsel etabın belirli bir hak tipine denk geldiğini”* ileri sürmek suretiyle geliştirdiği, *“kuşak hakları kategorisi”* üzerinden sav tekrarlanacak olunursa özgürlük ve hak ilişkisi, *“devletin bireysel özgürlüklere müdahale edecek hiçbir şey yapmamasını ve kabaca medeni ve siyasi haklara tekabül etmesini gerektirmesi anlamında”* birinci kuşak haklarıyla başlayarak *“çoğu sosyal, ekonomik ve kültürel hakta olduğu gibi, uygulanması için devletin olumlu eylemde bulunmasını gerektiren”* ikinci kuşak hakların oluşması ile hakkın kapsamının genişlemesi şeklinde bir seyir izlemiştir.¹⁰⁸ Gündemi meşgul eden ve *“çevre hakkı”*, *“insanlığın ortak malvarlığına saygı hakkı”*, *“gelişme hakkı”* gibi haklardan oluşan *“dayanışma hakları”* ismi verilen üçüncü kuşak haklara dair tartışma ise bu eğilimin devam etmekte olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹ Özgürlük ve hak arasındaki ilişki, hakkın kapsamına giren konuların genişlemesi üzerinden gelişim göstermektedir.

¹⁰⁶ Kadir Çüçen, “İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi” (2003) C:- S: 2 Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi 27, 27-32.

¹⁰⁷ Selen Öz, İnsan Hakları Düzenlemelerinin Türk Kamu Yönetimine Etkisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2007, 34.

¹⁰⁸ Salih Özkan, “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Kuşak Sınıflandırması” (2015) C: 5 S: 1 Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 111, 117.

¹⁰⁹ Karel Vašák, “Human Rights: A Thirty-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law To The Universal Declaration of Human Rights” (1977) C:- S: 11 UNESCO Courier 29, 29.

Bu çalışmanın tespitini şu şekilde belirtmek mümkündür: Dünyanın yönelimi hukuk düzeninin konusu olan konuların çoğalmasında esas almakta ve özgürlük ve hak ilişkisini bu düzlemde şekillendirmektedir. Kaboğlu'nun "özgürlükler hukuku" kavramı ile oldukça belirgin bir kavramsallaştırma örneğini sunduğu bu tutum, çağdaş hukuk felsefesinde de hâkimiyet göstermektedir. Çağdaş bakış açısı, özgürlük ve hak arasındaki ilişkiyi, "özgürlüğün bir hak olduğu" varsayımına dayandırmakta ve özgürlüğün tahsisinin hukuk düzeni aracılığıyla mümkün olduğunu ileri sürerek; *hak özgürlüğü* görüşüne yaklaşan bir tavır sergilemektedir.¹¹⁰ Kısacası; 21. Yüzyıl dünyasında, hakkın konusu olan şeylerin kapsamının artıyor olması dolayısıyla bu makalenin tespiti, özgürlük ve hak arasındaki ilişkinin, hakkın kapsamının artması ile özgürlüğün kapsamının artırılmasının amaçlanması şeklinde gelişmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmanın önerisi, özgürlük ve hak kavramı odaklı hukuk tartışmalarının, *özgürlük ve hak kavramlarının çatışan doğası* odağında tartışılmasını arttırmak ve bu ikisi arasındaki makul bir dengeyi bulmasını anlamında "gerçekleştirilecek bir hak yoksa özgürlüğün manasının kalmayacağı gibi, özgürlük yoksa hakkın da bir mana ve değerinin olmadığına" yönelik oluşturulacak yeni hukuki önerilere zemin hazırlamaktır.¹¹¹

KAYNAKÇA

Acton L, İki Devrim Üzerine (1. Baskı, Liberus 2019) 104.

Adugit Y, "Özgürlüğün Kısa Tarihi", (2013) C.- S: 16 FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi 63, 64.

Ağaoğulları M, Akal C ve Köker L, Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı (4. Baskı, İmge 1994) 21.

Akıpek J, Türk Eşya Hukuku (Ayni Haklar) - Mülkiyet (2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1973).

Aristoteles, Politika (2. Baskı, Remzi 1993) 70-76.

Avrupa Birliği, "Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi" <<http://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/11/1959-Declaration-of-the-Rights-of-the-Child.pdf>>; <<http://www.sanliurfa.gov.tr/birlesmis-milletler-ocuk-haklari-bildirgesi>>; <<http://www.cirp.org/library/ethics/UN-declaration/>> Erişim Tarihi: 16.01.2023.

¹¹⁰ İbrahim Kaboğlu, Özgürlükler Hukuku-İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı (5. Baskı, Afa 1999) 12.

¹¹¹ Hüseyin Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler (1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1964) 318.

Bakunin M, Dolgoff S, Avrich P ve Paul Avrich Collection (Library of Congress) (eds), Bakunin on Anarchy: Selected Works by The Activist-Founder of World Anarchism (1. Baskı, Vintage Books 1972) 76-80.

Battal A, “Mülkiyet, Hürriyet, Şahsiyet ve Bunların Mutlak’a Nisbeti” (2018) C: 7 S: 27 Muhafazakar Düşünce Dergisi 111, 111.

Bentham J, Yasamanın İlkeleri (2. Baskı, On İki Levha 2017) 2, 68.

Berlin I, “İki Özgürlük Kavramı” (2007) C:- S: 46 Liberal Düşünce Dergisi 59, 67-69.

Birleşmiş Milletler, “Çocuk Hakları Sözleşmesi”, <https://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarınaDairSozlesme.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2023.

Burke E, Fransa’daki Devrim Üzerine Düşünceler (1. Baskı, Kadim 2016) 79.

Cambridge University, “Individual” <<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/individual?q=individual+>> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

Cambridge University, “Individual” <<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/individual?q=individual+>> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

Childe G, Kendini Yaratan İnsan, (6. Baskı, Varlık 2001) 33.

Cook S, “Coercion and Social Change” in Roland J. Pennock ve John W. Chapman (eds), Coercion, (Routledge 2017) 126., Craig L. Carr, “Coercion and Freedom” (1988) C: 25 S: 1 American Philosophical Quarterly 59.

Council of Europe, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi” <https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2023.

Çüçen K, “İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi” (2003) C:- S: 2 Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi 27, 27-32.

Darwin C, Türlerin Kökeni (1. Baskı, Dorlion 2019) 70.

Dacey A, Introduction To The Study of The Law of The Constitution (8. Baskı, Gaunt 1996) 198.

Duguit L, Kamu Hukuku Dersleri (1. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1954) 16.

Durkheim E, Felsefe Dersleri (1. Baskı, Pinhan 2018) 180.

Durkheim E, Sosyolojik Yöntemin Kuralları (1. Baskı, Doğu Batı 2016) 32.

Evans-Pritchard E, "Religion in Primitive Society" (1953) C: 34 S: 398 Blackfriars 211, 211.

Fletcher G, "What is Punishment Imposed For?. J. Contemp" (1994) C:-, S: 5 Legal Issues 101, 110.

Gözler K, İngilizce Karşılıklarıyla Hukukun Temel Kavramları (13. Baskı Ekin 2015) 154.

Gözler K, İnsan Hakları Hukuku (2. Baskı, Ekin 2018) 69.

Hart-Davis A (eds), History: The Definitive Visual Guide (DK Publishing 2012) 54-55.

Hayek F, The Constitution of Liberty (Phoenix Baskı, University of Chicago 1978) 11.

Hayek F, The Road to Serfdom (6. Baskı, Routledge 2006) 75-76.

Hegel G, Mantık Bilimi (2. Baskı, İdea 2014) 87.

Hegel G, Tarih Felsefesi (1. Baskı, İdea 2006) 47-49.

Hegel G, Tinin Görüngübilimi (4. Baskı, İdea 2015) 236.

Hegel G, Tüze Felsefesi (2. Baskı, İdea 2013) 38, 67, 276.

Hobbes T, Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti (6. Baskı, Yapı Kredi 2007) 97.

İlkiz F ve Günaydın B, "Kişilik Hakları - Medyada Etik ve Yargı Kararlar" (2006) C:- S: 2 Küresel İletişim Dergisi 1, 2.

Kaboğlu İ, Özgürlükler Hukuku-İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı (5. Baskı, Afa 1999) 12.

Kant I, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi (6. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu 2015) 19.

Kant I, Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme (1. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1960) 26.

Kant I, Pratik Aklın Eleştirisi (6. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu 2016) 30-32.

Kant I, Pratik Usun Eleştirisi (5. Baskı, Say 2001) 41.

Kubalı H, Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler (1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1964) 318.

Leach D, "The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy Across Organizational Forms" (2005) C: 23 S: 3 Sociological Theory 312, 329.

- Leoni B, Özgürlük ve Hukuk (1. Baskı, Hukuk 2020) 59, 75.
- Locke J, Yönetim Üzerine İkinci İnceleme; Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme, Çev. Fahri Bakırcı (2. Baskı, Ebabil 2012) 9-10.
- Lopreato J ve Alston L, “Ideal Types and the Idealization Strategy” (1970) C: 35 S: 1 American Sociological Review 88, 88.
- Mabbott J, “Punishment” (1939) C: 48 S: 190 Mind 152, 152.
- Machiavelli N, Prens (2. Baskı, Anahtar Kitaplar 1994) 16.
- Madden A, Bryson J ve Palimi J, “Information Behavior in Pre-Literate Societies” in Amanda Spink ve Charles Cole (eds), New Directions in Human Information Behavior, (Springer 2006) 46.
- Malinowski B, Crime and Custom in Savage Society (1. Baskı, Humanities Press 1951) 99.
- Merriam-Webster, “Society” <<https://www.merriam-webster.com/dictionary/society>> Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- Michalowski R, “What is Crime?” (2016) C: 24 S: 2 Critical Criminology 181, 184.
- Mill J, Faydacılık (1. Baskı, Pinhan 2017) 86.
- Mill J, Özgürlük Üzerine (4. Baskı, Oda 2015) 24-25.
- Mills C, Toplumbilimsel Düşün (2. Baskı, Der 2007) 194.
- Montesquieu, Kanunların Ruhu Üzerine (1. Baskı, Türkiye İş Bankası 2017) 8.
- Nonet P, “What is Positive Law?” (1990) C: 100 S: 3 The Yale Law Journal 667, 667.
- Öz S, İnsan Hakları Düzenlemelerinin Türk Kamu Yönetimine Etkisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2007, 34.
- Özkan S, “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Kuşak Sınıflandırması” (2015) C: 5 S: 1 Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 111, 117.
- Paine T, Sağduyu (1. Baskı, Türkiye İş Bankası 2019) 20.
- Parkan B, “Negatif Haklar, Pozitif Haklar ve Mülkiyet Hakkı Üzerine” (2006) C:- S: 44 Felsefe Dünyası 159, 160.
- Psihoyos L, Hunting Dinosaurs (1. Baskı Random House 1994) 27.

Radcliffe-Brown A, "Primitive Law" in Edwin R. A. Seligman, Alvin Johnson, et al. (eds), Encyclopedia of the Social Sciences (Macmillan 1993) 202.

Reker G ve Chamberlain K, (eds), Exploring Existential Meaning: Optimizing Human Development Across The Life Span (Sage Publications 1999) 189.

Rousseau J-J, Ekonomi Politik (2. Baskı, İmge 2015) 12.

Rousseau J-J, Toplum Sözleşmesi (21. Baskı, Türkiye İş Bankası 2018) 7.

Sartre J-P, Varlık ve Hiçlik; Fenomenolojik Ontoloji Denemesi (3. Baskı, İthaki Yayınları 2010) 610.

Schelling F, İnsan Özgürlüğünün Özü Üzerine (2. Baskı, Ayrıntı 2019) 117.

Schmitter P ve Karl T, "What Democracy is... and is Not" (1991) C: 2 S: 3 Journal of Democracy 75, 82.

Schnapper D, Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki (1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi 2005) 37.

Schopenhauer A, Nietzsche'nin Hocası Schopenhauer: Hayatı ve Eserleri (1. Baskı, Düşünen Adam 1993) 110.

Slanski K, "The Law of Hammurabi And Its Audience" (2012) C:- S:24 Yale JL & Human 97, 104-105.

Solomon R, "Punishment", (1964) C: 19 S: 4 American Psychologist 239, 239.

Spamer E, "Know Thyself: Responsible Science and The Lectotype of Homo Sapiens Linnaeus, 1758" (1999) C:- S: 149 Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia 109, 112.

Spencer H, Devlete Karşı İnsan (1. Baskı, Litera 2016) 41-42.

Stirner M, Biricik ve Mülkiyeti (2. Baskı, Kaos 2016) 38, 453.

Sullivan H, "The Illusion of Personal Individuality" (1950) C: 13 S: 3 Psychiatry 317, 330.

Szondi L, "The Way to Manhood" (1996) C: 96 S: 2 Thalassa 39, 57.

Thoreau H, Sivil İtaatsizlik (3. Baskı, Kafekültür 2013) 19.

Toby J, "Is Punishment Necessary" (1964) C:- S: 55 J. Crim. L. Criminology & Police Sci. 332, 332.

Türk Dil Kurumu, "Hukuk" <<https://sozluk.gov.tr/?kelime=hukuk%20s%C3%B6z%C3%BC%C4%9F%C3%BC>> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

Türk Hukuk Lûgati, Türk Hukuk Kurumu (3. Baskı, Başbakanlık 1991) 110.

- Umar B, Hukuk Başlangıcı (1. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi 1997) 147.
- Uslu C, “Objektif ve Sübjektif Doğal Hak Arasında Meta-Normatif İlkeler” (2011) C: 12 S: 1 Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 87, 89.
- Vašák K, “Human Rights: A Thirty-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law To The Universal Declaration of Human Rights” (1977) C:- S: 11 UNESCO Courier 29, 29.
- Venter J, “Power Tends to Corrupt, and Absolute Power Corrupts Absolutely: South Africa 2015” (2015) C: 54 S: 428 Word and Action= Woord en Daad 19, 19.
- Waldo E, Doğa (1. Baskı, Zeplin Kitap 2020) 12.
- Weber M, Bürokrasi ve Otorite (1. Baskı, Adres 2017) 48.
- Weber M, Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (2. Baskı, Cem 2014) 21.
- Weisdorf J, “From Foraging To Farming: Explaining The Neolithic Revolution” (2005) C:19 S: 4 Journal of Economic Surveys 561, 561.
- Zetzel J (eds), On the Commonwealth: and, On the Laws (1. Baskı, Cambridge University 1999) 112.